

מדור ג'
אמונות ומגיפות

ידיעות אחדות על מגפות בקהילות יהודיות בתימן

אהרן גימאני

הקדמה

הדָּבָר הנזכר במקרא ובספרות חז"ל הוא שם כולל למגפה שהיא מחלה מידבקת, ואחוז התמותה ממנה ללא טיפול הוא גבוה מאוד. מחלה מידבקת זו מועברת במקומות שבהם נמצאים בני אדם בצפיפות, וכן במקומות סגורים. מחלה זו אף יכולה לעבור מעיר אחת לחברתה.¹ סכנה גדולה קיימת בהתפשטות מחלה על ידי הידבקות, ועל כך כתבו מפרשים מימי הביניים, בפירושיהם לפסוק שנכתב בהנהגת המצורע בספר ויקרא (יג, מה): "והצורע אשר בו הנגע, בגדיו יהיו פְּרָמִים וראשו יהיה פרוע, ועל שפם יעטה, וטמא טמא יקרא". רבי אברהם אבן עזרא (ראב"ע) כתב: "יכסה את פניו שלא יזיק ברוח פיו [...] שיאמר כן תמיד בעברו במסלה שיש שם ישוב, שישמרו בני אדם ולא יגעו בו". ברוח זו כתב גם רבי חזקיה בן מנוח בפירושו על התורה הידוע בשם חזקוני: "ועל שפם יעטה" (שם, שם): "להפסיק ריח רע היוצא מפיו שלא להזיק את הבריות". "מחוץ למחנה מושבו" (שם, פסוק מו): "שחולי זה ידבק על בני אדם הרגילים אצלו". מפרשים אלה מסבירים שהמצורע חייב לכסות את פיו בבגדו, כדי שלא להזיק לאנשים אחרים ברוח היוצאת מפיו, ופירושים אלה מלמדים שהצרת היא מחלה מידבקת. כמו כן נכתב במסכת בבא קמא דף ס ע"ב: "דָּבָר בעיר – כנס רגליך, שנאמר (שמות יב, כב): ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר, ואומר (ישעיה כו, כ): לך עמי בא בחדריך וסגור דלתיך בעדך", והכוונה היא שאם יש מגפת דבר בעיר, צריך להישאר בביתם ולהמעיט ביציאה מהבית.

במאמר זה אסקור תיעוד של מקרים אחדים מכמה מקורות כתובים על מגפות שפקדו את תימן, שהתבטאו במוות לא שגרתי מבחינת מספר בני האדם הנספים מאותה מחלה מידבקת, בסמיכות של זמן ומקום. כמו כן אציג עדות חדשה למגפה באחד מהמקומות בדרום תימן לפני כמאה שנה.

1. עדויות ממקורות יהודים ומוסלמים על מגפה במאה ה-15

רבנו זכריה בן שלמה הרופא (הרז"ה) ידוע בשמו בערבית יחיא אבן סלימאן אלטביב, או: אלחכים יחיא אבן סלימאן אלד'מארי. הוא פעל במחצית הראשונה של המאה ה-15 ונמנה על גדולי חכמי תימן.² הוא התגורר בעיר ד'מאר שבמרכז תימן, שהיה לה

1. הרב פרופ' אברהם שטינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, ד, ירושלים תשס"ו, עמ' 403-411, ערך "דבר".

2. עליו ועל חיבוריו ראה יהודה רצהבי, תורתן של בני תימן, קרית אונו תשנ"ה, עמ' כג-כח.

מעמד חשוב מבחינת היצירה הרוחנית, הן ליהודים והן למוסלמים. חיבורו המפורסם הוא מדרש החפץ על התורה, ובפירושו על הפסוק בפרשת בא "ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגוף" (שמות יב, כב), הביא עדות על מגפה שהתפשטה בתימן בימיו, בשנות הארבעים של המאה ה-15. לקמן הנוסח המובא בכתב יד ברלין³:

תעלם אן בשנת אתשמ"ז לשטרות צח פנא עצי'ם ומות ומא בקי מן אלנאס אלא שי קליל וכאן הד' אלמות פי אכת'ר אלבלדאן וכאן הד' אלמות ימר מן בלד אלא בלד וכת'ר מן אלנאס מא קבר וכאן יקף פי אלבלד קדר ארבעין יום וירוח וכאן מן גא מן בלד אלמות אעדי אלנאס ומאתו אהל אלבלאד אלאכ'רי ומן אכ'ד' שי מן את'את' אלמותי מאת ואלד' עאד תבקו מן אלנאס כ'אלפו פי אלבלאד ותשייכ'ו אלד' כאנו תחת פרסת כל רגל והעשירו אלד' כאנו עניי'ם ואלד' קוי ענדי ואן כאן תאבע לעונות אותו הדור אנה האג אסתקאץ אלנאר וצאר מבול שלאש מע קראן מזל רע.⁴

תרגום:

דע כי בשנת אתשמ"ז לשטרות [= הקצ"ו ליצירה / 6-1435] היה דְּבַר עֲצוּם ומוות, ולא נשארו מן האנשים אלא מעט, והיה המוות הזה ברוב הערים. והיה המוות הזה עובר מעיר לעיר. והרבה מן האנשים לא נקברו. והיה שוהה בעיר כארבעים יום והולך. והיה מי שבא מעיר המוות, הדביק את האנשים, ומתו אנשי העיר האחרת. ומי שלקח דְּבַר מחפצי המתים, מת. ואלה שעדיין נותרו מן האנשים נשתנה מעמדם בעיר, ונעשו ראשים אלה שהיו תחת פרסת כל רגל, והעשירו מי שהיו עניי'ם. ומה שנתחזק אצלי – אף כי היה זה בעקבות עוונות אותו הדור – שהשתולל יסוד האש, ונעשה מבול שלאש, במקביל למזל רע.⁵

נוסח ארוך יותר מובא בכמה כתבי יד של מדרש החפץ לפסוק הנזכר. הללו הם כנראה מהנוסח שכתב הרב זכריה הרופא (הרז"ה) במהדורה מאוחרת יותר. לקמן הנוסח הארוך המובא בכתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים:

ותעלם אן בשנת אתשמ"ה צח פנא עצי'ם ועלם בה פי עדן ופי תעזו וגלס מדת סנתין ואנתקל מן תעזו וגבלה אלי מדינת ד'מאר פי וקתנא ואלעין תנצ'ר אלעין

3. ספריית המדינה בברלין, ברלין, גרמניה Ms. Or. Qu 577. (קטלוג שטיינשניידר ברלין, ברלין, גרמניה 104), מספרו במתכ"י F1794 MSS-D 8758.

4. בשינויי נוסח קלים ראה מדרש החפץ, מהדורת מאיר חבצלת, ירושלים תשנ"א, פרשת בא, פרק יב, יב, עמ' שי-שיא; יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ב, עמ' 254-254, ותצלום כתב היד בעמ' 258; העתקה ממדרש החפץ, כ"י בודליאנה 2942 (מתכ"י ס' 23316) ראה יוסף טובי, "כתב יד חדש הכולל חיבוריהם של רבי חוטר אלד'מארי ורבי זכריה הרופא", תגים ה-1 (תשל"ה), עמ' 76, הערה 15א.

5. תודתי לד"ר שי מצא, על הערותיו בקריאת התרגום של קטע זה והקטעים הבאים.

וד'אלך וצל בשנת אתשמ"ז וצה פנא עצ'ים ומות ומא בקא מן אלנאס אלא קליל פי אכת'ר אלבלדאן וכאן הד' אלמות ימר מן בלד אלי אלבלד אל'ת'אניה וכת'ר מן אלנאס מא קברו ויקף מדת ארבעין יום וירוח וכאן מן גא מן בלד אלמות אעדא אלנאס ומאתו אהל אלבלאד אלאכ'רא ומן אכ'ד' שי מן את'את' אלמותא מאת ואלד' תבקא מן אלנאס כ'אלפו פי אלבלאד ותסלטנו אלד' כאנו תחת פרסת כל רגל והעשירו אלד' כאנו עניים ואנתקל מן ענדנא מן ד'מאר אלי צנעא ואנתקל יום כפורים מן אלנאס בקדרתה תע' ומצ'א אלי אלשאם ולם נעלם מא כאן מן אמרה ואלד' תרגח לי וקוא ענדי ואן כאן ד'אלך תאבע בעונות הדור אנה האג אסתקן אלנאר וקוי וצאר מבול שלאש מע קראן מזל רע והו זחל.⁶

תרגום:

ודע כי בשנת אתשמ"ה [לשטרות = קצ"ד ליצירה / 4-1433] אירע דְּבַר כבד והופיע בעדן ובתעז, והיה במשך שנתיים. ועבר מתעז ומגבלה אל עיר ד'מאר בזמנינו ועין בעין ראינו. וזה הגיע בשנת אתשמ"ז [לשטרות = קצ"ו ליצירה / 6-1435], ואירע דְּבַר כבד ומוות, ולא נותר מן האנשים אלא מעט ברוב הערים. והיה המוות הזה עובר מעיר לעיר השנייה. ואנשים רבים לא נקברו. ושוהה במשך ארבעים יום והולך. והיה מי שבא מערי המוות הדביק את האנשים ומתו אנשי העיר האחרת. והלוקח דְּבַר מחפצי המתים מת. ואלה שנותרו מהעם נשתנה מעמדם בעיר, והתנשאו מי שהיו תחת פרסת כל רגל – והעשירו מי שהיו עניים. ועבר מאצלנו מן ד'מאר אל צנעא ועבר ביום הכפורים מן האנשים בכוחו יתעלה ועבר אל הצפון⁷ ולא ידענו מה היה אודותיו. מה שמתיישב לי והתחזק אצלי – ואף כי היה זה עקב עונות הדור – שיסוד האש השתולל והתגבר ונעשה מבול שלאש במקביל למזל רע והוא שבתאי.⁸

רבנו חטר בן שלמה אלמעלם [=המלמד] הידוע בשמו הערבי מנצור אבן סלימאן אבן אלמעלם אלד'מארי, הוא בן דורו של רבנו זכריה הרופא (הרו"ה), וגם הוא

6. פורסמה לראשונה בתרגום לאנגלית על יד דוד בלומנטל. ראה David R. Blumenthal, *The philosophic questions and answers of Hote ben Shelomo*, Leiden: E. J. Brill 1981, p. 29. תעתיק בערבית יהודית ותרגום לעברית מכתב יד הנוכח פורסם על ידי יוסף טובי, "רבי חוטר בן שלמה – חייו ותקופתו", בתוך ספרו של בלומנטל, שם, נספח א, עמ' 389-390. תעתיק בערבית יהודית עם חילופי נוסחאות מכתבי יד, ראה שם, נספח ב, עמ' 397.

7. במקור בערבית נכתב "שאם". בלאד אלשאם, הוא שם כולל לסוריה וארץ ישראל המצויות בכיוון צפון לתימן, וכן גם לצפון תימן.

8. רבי שלום שבוי שהאמין באסטרוולוגיה, כתב בשירו הפותח במילים "אלא תקארן זחל ומשתרי ומריד", על הדְּבַר שהיה בשנת אתתקפ"ח לשטרות [=תל"ז ליצירה / 7-1676], שזה בגלל מפגש שלושת כוכבי הלכת: שבתאי, צדק

התגורר בעיר ד'מאר. בחיבורו "שרח אלקעוואד", שהוא חיבור פילוסופי על "ג עיקרים לרמב"ם, הביא פעמיים את זכרה של המגפה הנזכרת. לקמן דבריו בחיבורו "שרח אלקעוואד".

בעיקר הרביעי כתב ר' חטר בן שלמה:

ואנמי חרכני לוצ'ע אלמדרש אלד'י סמיתה סראג אלעקול ולוצ'ע הד'ה אלמעני הנא איצ'א אלא אני כאן טמעת אסראר פי ג'ואמץ' אלתורה קבל זמן אלפנא אלד'י ד'כרת תאריכ'ה פי אול ד'לך אלמדרש. פלמא מד'9 עלייא זמאן אלפנא ונבית אצול כת'ירה פטלבתהא מן משאהיר זמאנא ולם אגד שמץ מדבר אחד. ובעד הד'א אסמע גואב גמיע מא קד תקדם פאפהמה.¹⁰

תרגום:

ומה שהניע אותי לחיבור המדרש שקראתי לו "סראג אלעקול" [=נר השכלים], וגם לכתיבת העניין הזה כאן, כי התאויתי לסודות הכמוסים בתורה לפני זמן הדְבָר שהזכרתי את תאריכו בראש אותו המדרש. וכאשר חלף זמן הדְבָר והתוודעתי להרבה עיקרים דרשתי אותם ממפורסמי זמננו ולא מצאתי שמץ מדבר אחד. ואחרי זה אשמיע תשובת כל מה שכבר קדם, והבן זאת.

ובעיקר השביעי כתב:

וקד כאן תקדם לי קבל זמאן אלפנא אלד'י ד'כרת תאריכ'ה פי אול דראש סראג אלעקול גמע מסאיל, שיעור קומה מן גמלתהן. קסמתהא פי מסאלתין פי תלך אלמסאיל. ואנמא פעלת כד'אלך לאנה יעסר אסתיפא הד'י אלמעני פי מכאן ואחד. פקד באן הנא שיעור קומה ומענאה ואין מפרשין לחכם.¹¹

ומאדים במזל גדי, וזה מבשר לציבור שבעקבותיו יארעו מהומות, ובצורת תחול עם פשיטות רגל, וירבה הדְבָר וגם תשתולל חיית הבר. אין לנו ידיעות נוספות על הדְבָר בשנה זו, ולקמן הבתים הראשונים של השיר:

אלא תקארן זחל ומשתרי ומריך	בברג' אלג'די ג'מעה פי נט'ארו
בתאת'יר אלפתן יא וד אבשר	וקחטן יתפק מע אנפסארו
ויכת'ר אלפנא פי כל בלדה	ואיצ'א י'היג' תנואן אלקפארו

תרגום:

אם נפגשו שבתאי וצדק ומאדים	במזל גדי יחדיו בטלסקופ
על תוצאות המהומות הן, ידיד, בשר	ובצורת תחול עם מהומות
ויגבר הדְבָר בכל יישוב	וגם תשתולל חיית השדה

ראה יוסף יובל טובי, "שירת רבי שלום שבזי כמקור לתולדות חייו ולתולדות יהודי תימן", בתוך קובץ מאמריו: יהדות תימן, ב, רבי שלום שבזי: חייו ויצירתו, ירושלים תש"ף, עמ' 590-592.

9. צריך לכתוב: מר.

10. ראה David R. Blumenthal, *The commentary of R. Hoter ben Shelomo to the thirteen principles of Maimonides*, Leiden: E. J. Brill 1974, p. 241, תרגום אנגלי של הטקסט ראה שם, עמ' 94.

11. בלומנטל, שם, עמ' 282, תרגום אנגלי של הטקסט ראה שם, עמ' 139. השווה יסודות האמונה וביאורם (שרח אלקוואד), מהדורת הרב צדוק יצהרי, ראש העין תשמ"ח, עמ' 137.

תרגום:

וכבר הקדמתי לפני זמן הַדְּבָר אשר זכרתי זמנו בתחילת מדרש "סראג אלעקול", קובץ שאלות ושיעור קומה בכללן. וחלקתי בשתי שאלות תוך אותן השאלות. ומה שעשיתי כך, כי יקשה להשלים את העניין הזה במקום אחד. הנה נתבאר כאן שיעור קומה ועניינו ואין מפרשין לחכם.

בעיקרים הנזכרים ציין ר' חטר בן שלמה שכתב על מגפת הדבר בהקדמה לפירושו לתורה סראג אלעקול. לפי שעה לא נמצא כתב יד שלם של הקדמה שלו לתורה ובה הידיעה שרשם על המגפה.

ההיסטוריון התימני עבד אלואסע אבן יחיא אלואסעי, בספרו תאריח' אלימן, ציין מגפה קשה שהייתה בתימן בשנים 7-1436.¹² בסעיף שבו כתב על שלטונו של אלהאדי עלי בן אלמא'יד הוא ציין שלאחריו עלה לשלטון בצנעא עלי בן צלאח, אשר מת בשנת 840 להג'רה [1436].¹³

בהמשך דבריו כתב עבד אלואסעי:

وفي هذه السنة وقع في اليمن الطاعون العظيم الذي أخلى المدن والقرى وأودع الأكثر من هذا الاقليم بطون الثرى وابتدأه من مدينة تعز ودخل قرية قرية حتى وصل صنعاء في شهر شعبان في السنة المذكورة ومات المشهورون بالعلم والفضل منهم الامام المهدي صاحب الازهار وعلي بن صلاح الدين والعلامة بهجة المدارس احمد ابن يحيى حابس صاحب المؤلفات النفائس وكان يخرج من صنعاء كل يوم مائة جنازة وفي آخر يوم من شهر رمضان خرجت الف جنازة وسبعمائة جنازة وثاني العيد كذلك حتى تغلقت الدور والمساجد وتعطلت المعالم والمشاهد.¹⁴

תרגום:

ובשנה זו [=840 להג'רה / 1436], אירע בתימן דבר כבד אשר רוקן את הערים והכפרים, והותיר את רוב [אנשי] חבל הארץ הזה בתוככי האדמה [דהיינו, קבורים]. וראשיתו בעיר תעז, ונכנס מכפר לכפר עד שהגיע לצנעא בחודש שעבאן בשנה הנזכרת [=פברואר 1437] – ומתו החכמים והנכבדים הידועים

12. תרגום אנגלי של הידיעה בעניין המגפה שרשם אלואסעי ראה בלומנטל, שאלות ותשובות פילוסופיות, עמ' 30; ובתרגום עברי ראה טובי, פורסם בתוך ספרו של בלומנטל, שם, נספח א, עמ' 390.

13. עבד אלואסע אבן יחיא אלואסעי אלימאני, תאריח' אלימן, אלמסמא פרג'ת אלהמום ואלחזן פי חואדת' ותאריח' אלימן [=ההיסטוריה של תימן, הנקרא הסרת הדאגות והעצב באירועי תימן ובהיסטוריה שלה], קהיר 1346 להג'רה (1927), עמ' 44.

14. שם, עמ' 44-45.

מהם האמאם אלמהדי [לדין אללה אחמד בן יחיא אלמרתצ'א] בעל אלאזהאר,¹⁵ ועלי אבן צלאח אלדין, והמלומד הגדול פאר בתי המדרש אחמד אבן יחיא חאבס בעל החיבורים היקרים. והיו יוצאות מצנעא כל יום מאה הלוויות וביום האחרון בחודש רמצ'אן [ראשית אפריל 1437], יצאו אלף ושבע מאות הלוויות, ובדומה לכך ביום השני של החג, עד אשר נסגרו הבתים¹⁶ והמסגדים, ונתרוקנו המוסדות והבניינים הציבוריים.

בסוף דבריו היכן שכתב "ביום השני של החג", הכוונה לעיד אל-פיטר הנמשך שלושה ימים, והוא חג שבירת הצום המציין את סיומו של חודש רמצ'אן.

2. עדויות נוספות מהדורות האחרונים

על רובן המכריע של הקהילות היהודיות בתימן אין שום תיעוד, ומה שנותר הוא מקהילות בודדות. היטיב לבטא עניין זה שמואל יבנאלי, שנשלח לתימן מטעם ההסתדרות הציונית, בשנים תרע"א-תרע"ב (1911-1912). וזו לשונו:

הדבר, כפי שקוראים אותו בתימן – לאמור, כל מחלה מתדבקת הפורצת בארץ – אינו בא רק בעקבות הרעב, מזמן לזמן מתפשטות מחלות שונות בסביבה ידועה ומפילות חללים למאות ולאלפים: מגפת האבעבועות (עד כמה שיש ללמוד מעקבותיה על פני המעטים שניצלו מצפורניה ומתוך סיפורי אנשים) מבקרת, כנראה, את הארץ לעיתים קרובות [...] באין עזרה רפואית, באין עזרה בצרה, עוברת המגפה בארץ, כאויב הנכנס לעיר פרוצה, וגוזרת על ימין ועל שמאל. מי ימנה את מספר קרבנותיה מדור דור? אין פלא איפוא כשהעם היושב בארץ, כיהודי כערבי, עם עלוב, הפוגש את אויביו הנוראים, הרעב והדבר, ללא כל התנגדות, רק בתפילה לאביו שבשמים ולקדושו (עם ועם לשלו), נופל שדוד לפניהם פעם בפעם.¹⁷

העדויות שיובאו לקמן הן עדויות אחדות מאלו שנכתבו בכתובים, אך יש בהן כדי לתת תמונה כלשהי על הקורות את היהודים בתימן.

בעיר הבירה צנעא: תחילה אביא תיאורים כלליים על מגפות שפקדו את העיר צנעא, ובהמשך אציג ארבע עדויות של אישים שעלו לארץ ישראל, שנפגעו בילדותם ממגפת האבעבועות בצנעא.

15. השם המלא של הספר: מתן אלאזהאר פי פקה אלאא'מה אלאטהאר [=תוכן הפרחים בהלכתם של האמאמים הטהורים].

16. כנראה הכוונה לבתי פולחן *دور العبادة*.

17. שמואל יבנאלי, מסע לתימן, תל אביב תשי"ב, עמ' 42.

על מגפה בעיר הבירה צנעא בשנת תקצ"ו (1836), כתב הרב הראשי האחרון ליהודי תימן, הרב עמרם קרח:

בשנת בקמ"ז (לשטרות) התקצ"ו – 7-1836) קרא ה' לרעב¹⁸ ודבר וכליון חרוץ.¹⁹ פליטי אותה השנה ספרו מה שראו בילדותם, כי עלה מות²⁰ בבתים ובחצרות. גם ברחובות היו נגועי הרעב בדרך הלכסם נפלים לארץ פתאם ומתים במקומם. האויר נתעפש והצחנה בכל השכונה. לאלפים ומאות היו חללי הרעב והדבר, עד שנתמלא פגרים מתים החלק הדרומי של בית הקברות. ובערב ר"ה [=ראש השנה] בקמ"ח (לשטרות) התקצ"ו – 1836²¹) ירדו גשמים בשפע רב והמגפה נעצרה.²²

בשנת תרי"ט (1859) ביקר בתימן הרב יעקב ספיר, ובשהותו בעיר הבירה צנעא כתב על מגפת החולירע שפקדה את המקום. לקמן דבריו:

גם נגף (הכאליריה) החולי-רע רח"ל [=רחמנא ליצלן] החל בקצף גדול בעיר הגוים, כמזאתים מתים בכל יום, עד שהמלך בכבודו יצא בלבוש שק²³ אחר מטת אחד מבני ביתו, כי נגע עד לבו.²⁴ והוכיח בשבט פיו²⁵ להישמעאלים שישובו אל ה' בכל לבבם,²⁶ כי אין גשם והולכים למות, וגזר צום ועצרה שלשה ימים. ולא נתן אל לבו לשוב מן החמס אשר בכפו²⁷ וגזלת היהודים בידו. אבל גם בין היהודים, אשר עד כה לא נגע הנגע והתקנאו בהם הגוים, עתה נדבקה מעט בקצה עיר התחתונה, וגזרו צום ותרועה קראו עצרה²⁸ על יום שני ט"ו באב.²⁹

בהמשך דבריו הוא מספר, שהיהודים התרכזו לתפילה על הרעב החזק ומכת הדבר בארבעת בתי הכנסת הגדולים בצנעא, ולאחר התפילה הוציאו ספר תורה מבית כנסת אלשיך וכולם התרכזו בגן הגדול שברחוב הסמוך. במעמד זה עשו התרת כשפים, קראו תהלים, אמרו תחינות ובקשות, וכמה מהזקנים השמיעו דברי מוסר. אחד מהזקנים אמר בקול נרגש:

18. מלכים ב ח, א.

19. ישעיה י, כב.

20. ירמיה ט, כ.

21. במקור כתב העורך בטעות: 1837.

22. הרב עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' כז.

23. אסתר ד, ב.

24. על פי ירמיה ד, יח.

25. ישעיה יא, ד.

26. על פי מלכים ב כג, כה.

27. על פי יונה ג, ח.

28. על פי יואל א, יד; ב, טו.

אחינו! השכחתם את חצי הרעב³⁰ אשר נחתו בנו³¹ לפני שלש עשרה שנה, כי נשארנו מעט מהרבה.³² בואו ונכינה קברינו אצל קבריהם, מי יודע ישוב ונחם ולא נאבד³³ אנו נשינו וטפינו. המעט ממנו הרעב והדבר, כי גם קם עלינו אדם³⁴... לכלותינו, להפשיט עורינו ולגרם עצמותינו³⁵ היבשות. עננו אבינו עננו! קדש את שמך בעולמך³⁷ וידעו כי יש אלהים בישראל.³⁸

בדבריו הזכיר הרב ספיר רעב שפקד את הקהילה לפני כ-13 שנה, וזעק על העריצות השלטונית של המלך החדש ששלט בצנעא. דברים אלו ריגשו את כל הנאספים, כאשר קהל גדול, כולל הנשים שעמדו סביב בחלונות ועל גגות הבתים, מורידים דמעה. גם גויים רבים שנכחו במעמד זה, עמדו נרגשים מהמעמד המיוחד של הקהילה היהודית בצנעא. תפילתם לא שבה ריקם, השמיים התקדרו וגשם רב ירד מתחילת הערב ובמשך כל הלילה. מעמד זה ותוצאותיו הביאו לאמונה אצל גויים רבים שנכחו במעמד שהגשם ירד בזכות תפילת היהודים, והם באו לברך אותם, משום שירידת הגשמים גרמה להורדת מחירי התבואה. בהמשך דבריו חזר ר"י ספיר וכתב עוד על מגפת החולירע:

אבל מחלת הכאליריע [=החולירע] כבדה מאד בין הגוים, היתה לתבערת אש להבה. וגם בפנת עיר היהודים נגעה, ויום אחד מתו כט"ו נפש. וזאת המחלה הפעם הראשונה באה במדינה ולא ידעו במה להזהר (ואם ד' לא ישמור אך שוא השמירה בזה³⁹), ואנכי אשר כבר ידעתי אחת ושתים רח"ל, הורתי להם הזהירות והחמיום והחכוך ביין שרף חזק עם חרדל ועשב הפילי⁴⁰ הנמצא פה, והועיל ב"ה [=בעזרת ה'] לאיזה אנשים.⁴¹

29. תרי"ט ליצירה / 15 באוגוסט 1859. הרב יעקב ספיר, אבן ספיר, א, ליק 1866, דף קח ע"א.

30. יחזקאל ה, טז.

31. תהלים לח, ג.

32. ירמיה מב, ב.

33. על פי יונה ג, ט.

34. על פי תהלים קכד, ב.

35. על פי במדבר כד, ח.

36. מהסליחות הנאמרות בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה. ראה למשל הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל "עץ חיים", סידור כל תפילות השנה עם פירוש "עץ חיים" למרי יחיא צאלח, מהדורת הרב שמעון צאלח, ד, ירושלים תשל"ט, דף לא ע"א.

37. תפילת שחרית, ראה למשל תכלאל "עץ חיים", שם, א, דף נו ע"א-ע"ב.

38. על פי שמואל א יז, מז. ספיר, אבן ספיר, שם, דף קח ע"א-ע"ב.

39. על פי תהלים קכז, א.

40. עשב הפילים, הוא צמח ממשפחת החרדל בעל סגולות ריפוי.

41. ספיר, שם, דף קח ע"ב.

יחיאל חבשוש יליד העיר צנעא, כתב גם הוא בצורה כללית על מחלת האבעבועות בצנעא. בהסכם בין האימאם יחיאל והתורכים עזבו האחרונים את תימן בשנת 1918. עימם יצאו גם הרופאים הבודדים שהיו בצנעא, ולכן לא היו חיסונים נגד מחלות שונות. בעניין מחלת האבעבועות כתב חבשוש: "מאז יצאו התורכים מתימן, פרצה מחלת האבעבועות השחורות בכל עוזה והפילה חללים רבים מבין הילדים: יהודים ומוסלמים. מחלה שהודברה קודם לכן על ידי חיסון הילדים, שבה להשתולל באין מפריע, והמצב החמיר".⁴²

לקמן הציג מקרים, שכתבו ארבעה אישים שחלו בילדותם בעיר צנעא במחלת האבעבועות הידועה בשמה הערבי "נֶפֶט", והעלו את דבריהם על הכתב.

יוסף חבארה נולד בשנת תרנ"ב (1892) בצנעא, ועלה לארץ בשנת תרפ"ד (1924).⁴³ בהיותו כבן שש שנים חלה במחלת האבעבועות, וכך כתב על מחלתו:

בשנת תרנ"ח (1898) פקדה את תימן מחלת האבעבועות ('אלנפט') וגם אני נפלתי למשכב וכן אחותי. בנס ניצלנו ויצאנו בריאים תודה לאל. רבים מן הילדים הלכו לבית עולמם בגלל המחלה, כי בתימן לא נהגו אז לחסן מפני המחלה. וכל ילד שניצל היו שמחים בו שמחה גדולה.⁴⁴

בהמשך דבריו כתב שלציון ההחלמה היו עושים יום הודיה; מזמינים ילדים לבית המשפחה ומחלקים להם "לסיס" שהוא מין קטניות שלוקות, ובנוסף שולחים "לסיס" לחלוקה לילדים בזמן לימודם אצל המארי. על המסיבה האישית שלו לרגל התרפאותו מהמחלה כתב:

כך עשתה סבתי בדרה צאלח לכבוד החלמתנו אני ואחותי. היא הכינה "לסיס", העשוי דורה ועדשים או חיטים, ושלחה אל המארי והוא חילק לתלמידיו. לאחר שגמר את החלוקה החל התלמיד הגדול שבחבורה לברך ואחריו ענו אמן כל הנוכחים. אחריו ברך שני וכו' עד שבירכו כולם. לאחר מכן העניק המארי ברכת "מי שברך" למחלימים ולזה שנידב את התבשיל והכינו, כלומר לסבתי. כך היה נהוג אצל כולם.⁴⁵

ישראל ישעיהו נולד ביישוב סדה שבדרום תימן בשנת תרס"ח (1908), ובילדותו עברה משפחתו לעיר צנעא. הוא עלה לארץ ישראל בשנת תרפ"ט (1929), וכיהן כשר

42. יחיאל חבשוש, משפחת חבשוש, א, [ירושלים] תשמ"ו, עמ' 417.

43. יוסף שלום חבארה, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תש"ל, עמ' 45, 141.

44. שם, עמ' 45.

45. שם, שם. הרב אברהם בדיחי מחכמי צנעא, כתב בשנת תרפ"ח (1928) אגרות מצנעא לירושלים לחתנו הנוכר יוסף חבארה, והעיר על מחלת האבעבועות ששוב מתפשטת בצנעא. ראה יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן (לעיל הערה 4), עמ' 234, 237.

בממשלות ישראל וכן כיושב ראש הכנסת.⁴⁶ בהיותו כבן 11 שנה הוא חלה במחלת האבעבועות השחורות בעיר צנעא, וכתב שהמחלה פגעה בבתי יהודים רבים וגבתה מתים רבים. על הקהילה באותם ימים כתב:

היו אלה ימי זוועה נוראים ברובע היהודים בצנעא. לא ראיתי את המתרחש ברובעי המוסלמים כי גם הם, כמו היהודים, הוקירו רגליהם מלהתהלך ברחוב מפחד המחלה והמוות. אני הייתי יוצא לשוק היהודי כדי לחפש מה לקנות לצרכי אוכל בבית בלי למצא דבר, וכאילו פסקו החיים מלהתקיים. רק מתים, מתים. מכל בית הוציאו מת אחד או שנים והיו מקרים שכל בני המשפחה מתו. יד הקברנים היו מלאות עבודה וחדלו גם ההלוויות והמספדים והקינות כי לא היה עוד כוח למישהו לצאת להלוויה או להספיד ולקונן. אין מלים כדי לתאר את הזוועה ההיא.⁴⁷

בהמשך דבריו פירט ישעיהו על מחלתו ומחלת שני אחיו, ועל היותם ברי מזל שהתרפאו מן המחלה. עוד כתב, שחברי הקהילה ייחסו את פגעי המחלות לקלקולים בקהילה בענייני מוסר, כגון מחלוקות של המתפללים בבית הכנסת, וכן לחוסר צניעות של הנשים שאינן מכסות את פניהן כראוי.⁴⁸

חיים צדוק נולד בצנעא בשנת תרע"ה (1915), ועלה לארץ ישראל בשנת תר"ץ (1930). בשנות הארבעים היה שליח עלייה לתימן מטעם הסוכנות היהודית.⁴⁹ בהיותו בן חמש שנים, בשנת תר"ף (1920), הוא חלה במחלת האבעבועות השחורות, וכתב בעניין זה "במלאת לי חמש שנים פרצה בתימן מגפת האבעבועות השחורות, ורבים היו קרבנותיה. למזלינו נדבקנו גם אני ואחותי בצורה קלה, ואחרי כמה ימים הופיעו שתי נקודות שלא השאירו כל סימן". בהמשך דבריו כתב שמחשש לעין הרע תפרה לו אימו שקית קטנה מבוד, ובתוכה שמה דברים שונים כסגולה לחיים.⁵⁰

הרב אהרן חמדי נולד בשנת תרע"ב (1912) בעיירה מדיד, עלה עם משפחתו לארץ במסגרת היציאה הגדולה של היהודים מתימן, במבצע "על כנפי נשרים", ובחודש תשרי תש"י (1949), הגיעו לארץ. הרב חמדי התגורר בעיר בני ברק והקים את בית הכנסת "דרכי נועם". על פועלו הציבורי קיבל את אות יקיר העיר בני ברק.⁵¹

46. לקסיקון ילקוט תימן, בעריכת יוסף טובי ושלום סרי, תל אביב תשס"א, עמ' 118-119, ערך ישעיהו שרעבי, ישראל.

47. ראה אוסף לבון, ארכיון העבודה, אוסף מיקרופילם, IV-104-1252, תיק מס' 1, ישראל ישעיהו, בית אבי, עמ' 8.

48. שם, עמ' 9.

49. לקסיקון ילקוט תימן, שם, עמ' 228-229, ערך צדוק, חיים.

50. חיים צדוק, באהלי תימן, תל אביב תשמ"א, עמ' 22. תיאור כללי של מחלת האבעבועות בצפון תימן ראה בספרו של הרב אהרן בן דוד, בית האבן: הליכות יהודי צפון תימן, [קרית עקרון] תשס"ח, עמ' 384.

51. הרב אהרן חמדי, חכמה ומוסר, נתניה תשנ"ו, עמ' 20, 59, 66, 76.

בילדותו שלחו אותו הוריו ללמוד בעיר צנעא והוא התגורר אצל קרובי משפחה. בשנה הראשונה ללימודיו התפשטה מחלת האבעבועות, וכשנראו בו סימני המחלה, שלחו אותו קרוביו בחזרה לבית הוריו לעיירה מדיד. על מחלתו כתב:

משנראו בי סימני המחלה, שהחלה לתקוף גם אותי, שלחה אותי אשת דודי אל הורי, מפחד ואימה שמא אמות מחוץ למקום הורי. חליתי במחלה קשה זו כשבועיים, כאשר מזוני היחידי חמאה חמה (סמן), שהשקוני כל יום (נשארתי בבית מחדש אב עד ראש השנה ולא נותר בי כח).⁵²

הוא המשיך את לימודיו במקום מגוריו, ובהיותו כבן 12, בשנת תרפ"ד (1924), עברה המשפחה להתגורר בצנעא.⁵³

בעיר הנמל עדן: ר' שמואל בן יוסף ישועה עדני, נמנה עם חכמיה הבולטים של העיר עדן בראשית המאה העשרים. בספרו "נחלת יוסף" הוא כתב על מגפת האבעבועות שפקדה את העיר ובמגפה זו נספו שלושת חברי בית הדין:

ויהי בשנת התרמ"ח (8-1887) בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] נלקח נגיד ראשנו כמ"ו [=כבוד מורנו ורבנו] מנחם בנין הנז' [כר] נע"ג [=נוחו עדן גן], וג' חדשים אחריו נלב"ע [=נתבקש לבית עולמו] כמו"ר [=כבוד מורנו ורבנו] שמואל נסים הנז' נע"ג, וג' חדשים אחריו נלב"ע כמו"ר משה עודד נע"ג, והשנה הזאת היתה שנת צרה ומצוקה,⁵⁴ אש להבה,⁵⁵ אש מתלקחת,⁵⁶ כי בעוה"ר פרחו אבעבועות בילדים גדולים וקטנים, ותגזור על ימין ועל שמאל, וימת עם רב מישראל.⁵⁷

בהמשך דבריו כתב שהמגפה נמשכה עד תחילת חודש חשוון תרמ"ט (אוקטובר 1888), ואז גזרו ראשי הקהל תענית ונאספו בבית הכנסת לתפילה, והמגפה חלפה. עדות נוספת היא של ר' יוסף מצ'מוני (חאפדי), ששהה בשנת תר"ס (1900) בעדן, בדרכו לאוסטרליה בשליחות גט. על המגפה בעדן בזמן שהותו במקום סיפר לפרופ' יהודה רצהבי:

כפורים נפלה מכת דבר בעיר. ביום הראשון נפחה נפשה צעירה אחת, ביום השני שניים. וכן על זה הדרך הולכים החללים ומתרבים מיום ליום. יצא לשוק

52. שם, עמ' 20-21.

53. שם, עמ' 21-23.

54. צפניה א, טו.

55. ישעיה ד, ה.

56. שמות ט, כד.

57. במדבר כא, ו. נחלת יוסף לר' שמואל בן יוסף ישועה עדני, חלדי אדם, פרק ד, ב"ד ק"ק עדן, ירושלים תשמ"ח, עמ' תלג.

ערבי מתופף והכריז, שכל מי שיש לו חולה בביתו עליו להודיע לממשלה. בכל יום היו נופלים משבעה עד עשרה יהודים, ומצד הערבים עשרות. היו אנשים מוציאים את הנגועים לרחובות, כדי להציל את הבתים והרכוש שלא תשרפם הממשלה. המחלה היתה נמשכת ג' ימים, וסימניה: אבעבועה שהיתה פורחת בבית השחי וחום גבוה. אם לא היה החולה מתרפא בג' ימים אלו, לא היתה לו תקנה [...] כשנפל הדבר בעיר הכריזו השלטונות הסגר על העיר עדן: אין יוצא ואין בא.⁵⁸

מוסר העדות הרב יוסף מצ'מוני (חאפדי) נמנה על עולי תרמ"ב שהתיישבו בכפר השילוח.⁵⁹

בעיר ד'מאר ובכפרים שבסביבה: הרב שמעון בן יחיא מלאחי נולד בד'מאר בשנת תרע"ב (1912) ונמנה על נכדי העיר. על מגפת הדבר במקום מגוריו בשנת תרע"ט (1919) לערך, הוא סיפר לעוזהו משולם שנשא את בתו מזל:

מגפת הדבר באה לעולם כאשר הייתי כבן שש. משפחתנו גרה בבית אחד עם משפחת דודי אברהם מלאחי. היינו קמים בבוקר ומתפללים בבית, אף אחד לא הלך לבית הכנסת, אפילו בשבת. היה פחד, כולם סגורים בבתים, אין יוצא ואין בא. הייתה בהלה: העולם כולו שממה ואף אחד לא הולך לעבוד. היו איתנו גם בן דודי, מורי סלימאן ואחיו. היינו מתפללים וקוראים תהלים יחד בקול בבכי ובתחינה.

במחלת הדבר, לא עלינו, אף אחד לא פותח לא חלון ולא דלת, כמו שנאמר: "כִּי עָלָה מָוֶת בְּחַלּוֹנֵינוּ" (ירמיה ט, כ). סוגרים את החלונות כדי שהמשחית לא ייכנס דרכם. אמרו חכמים בתלמוד: דָּבַר בְּעִיר – פָּנָס רִגְלֶיךָ [...] רָעַב בְּעִיר – פָּנָר רִגְלֶיךָ (בבא קמא, ס ע"ב), צא מהעיר לחפש לך מחיה במקום אחר.

היה בא לביתנו ערבי ושמו חמודי, שהיה רגיל לקנות מאיתנו מעילים. הוא גר לא רחוק מהשכונה היהודית, והיה קונה לנו כל מה שאנו צריכים. מי הבור שהיה בביתנו לא היו ראויים לשתייה, וחמודי היה מביא לנו יום יום מים מתוקים מבאר אצל אחי. היה נושא את פח המים ומביא אלינו. היה משרת אותנו בכל דבר ומספר לנו: "כבר מת פלוני וכבר מת אלמוני".

58. יהודה רצהבי, במעגלות תימן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 50.

59. על עליית משפחתו של ר' יוסף מצ'מוני לארץ, ראה יהודה ניני, "כרוניקה חדשה על עליית תרמ"ב מתימן", מקדם ומים א (תשמ"א), עמ' 265-279; אברהם עובדיה, נתיבות תימן וציון, תל אביב תשמ"ה, עמ' 213-244; רצהבי, במעגלות תימן, שם, עמ' 47-48.

מהגויים נפטרו הרבה. לילה ויום, מאות מתו. משפחות שלמות של ערבים עשירים – כולם נפטרו, ותושבי כפרים שלמים של ערבים מסביב לד'מאר מתו. בשכונת היהודים מתו כעשרים ושניים איש, כולם צעירים.

אחותי מאבא, רחל, אֵלֶּלָה ירחמהא [=אלוקים ירחמה], אשת אברהם נג'ר, ילדה בת ונפטרו שתיהן, האם והבת. הלכנו לקבור אותן, ובלוויה השתתפו רק בני המשפחה.

לאברהם נג'ר, בעלה של אחותי רחל, היה אח ושמו שלום נג'ר שהיה גבה קומה, גיבור ובקי במלאכת הנגרות. שלום ואשתו נפטרו שניהם בדבר. היה להם דיואן (חדר אורחים גדול) מרובע בקומה השלישית, היא שכבה בזווית זו והוא בזווית זו ונפטרו יחד. אלה שחלו היו מתים תוך שלושה או ארבעה ימים, השם יצילנו. טוב שהחולה יזיע, לכן היו מכסים את החולה ומורחים אותו בערק.

המגיפה נמשכה כארבעה שבועות. הכול נדם. אותה שנה הייתה מבורכת בתבואה והיבול היה טוב. שק שעורה נמכר בזול, בריאל. היה שפע. החיטה בשפע, והבית מלא תבואה.

חכמי הקהילה אמרו לעשות "תיקון קטורת".⁶⁰ פיזרו את הציבור בארבע רוחות הרובע עם מספר אנשים שיודעים לכוון על דרך הסוד וקראו "פיטום הקטורת" ככוונה. השם ריחם עליהם ונתבטלה הגזרה. העולם נרגע והמגפה נעצרה.⁶¹

בדבריו הדגיש שמחשש הידבקות, נסגרו בתי הכנסת והתפילה הייתה בבתיים, והחברים לא יצאו לעבודה. מגפה זו פקדה גם את היישוביים שבסביבה, ורבים מאנשי הכפרים שבסביבות העיר ד'מאר מתו במגפה זו שנמשכה כחודש ימים.

בקהילות אחדות בדרום תימן: ידיעה על מגפה בכמה מקומות בתימן פורסמה בעיתון הלבנון שיצא לאור בכ"ב בסיוון תרל"ט (1879):

כפי ההודעה אשר הגיעתנו מעדן (קצה ארץ תימן בחוף ים סוף) פרצה בסוף הקיץ העבר קדחת נוראה בעיר צנעא (אוזל),⁶² רבים חללים הפילה⁶³ בתוך

60. בספר במדבר (ז, ו-ט) מסופר על מגפה שפרצה בעם, ולאחר שאהרן הכהן הקריב קטורת נעצרה המגפה.
61. עוויהו משולם, ספר ד'מאר – הקהילה היהודית בד'מאר: הווי חיים, דמויות ואירועים, [נתניה] תשע"ט, עמ' 36-37. ברוח דומה נכתב על "תיקון קטורת" שנהג בצנעא: "סגולתו של פיטום הקטורת גדולה. כבר הזכירו שכשהיה, לא עלינו, מגפה בעי"ת [=בעיר תהילה] צנעא, היה מארי סעידי עזירי מחלק כמה אנשים לארבע קבוצות, כל קבוצה הייתה הולכת לפינה אחרת של שכונת היהודים ("קאע אל יהוד"), ושם היו מדליקים קטורת ואומרים את פיטום הקטורת". ראה אדם בן נון, זכרון להולכים – מארי חיים בן משה צאלח (צדוק) זצ"ל, בני ברק תשע"ד, עמ' 28. מעמד דומה למגור מחלת האבעבועות, באמירת סדר הקורבנות בארבעה בתיים בקצה העיר צנעא, ראה יצחק בן חיים צובירי, מצנעא עד ציון, קרית אונו תשנ"ב, עמ' 29. ראה גם: זוהר – מדרש הנעלם, בראשית, פרשת וירא, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תש"ס, דף קא ע"א-ע"ב.

62. אוזל הוא כינוי לעיר צנעא, בדומה לכינוי הערבי הקדום (אזאל – אזאל, יזאל – יזאל).

63. משלי ז, כו.

היהודים וערך שנים עשר אלף יהודים מתו שם. וכן בשאר הערים והכפרים עשתה המחלה הזאת שמות גדולות בין היהודים ורק אחד מששים נשארו מהם בחיים בערי: דרע [=רדאע] דמר [=ד'מאר] ירים וצדא [=סדא⁶⁴], ובערי משרק (מזרח תימן) נשארו רק אחד בעיר ושנים במשפחה⁶⁵ בחיים, ומהיהודים אשר בעיר קענא [=קאנע] ודלע [=צ'אלע] (הסמוכות לעדן) נשארו רק שלש נפשות.⁶⁶

יש להעיר, שמה שנכתב שמתו בעיר צנעא לבדה 12,000 יהודים, לא ייתכן מספר כה גדול בצנעא לבדה, כיוון שבתקופה המדוברת התגוררו בצנעא כ-10,000 יהודים. כמו כן לא ייתכן שמגפה כה גדולה לא נזכרה בכתובים על ידי יהודים מצנעא, וסביר להניח שהכוונה לכל תימן שמספר היהודים בה היה כ-80,000 נפש. עוד יש להעיר על מה שנכתב בסוף הידיעה על קהילת קאנע וצ'אלע שנכחדו כמעט לגמרי, שכנראה התיאור מוגזם.

שמואל יבנאלי הזכיר שתי מגפות שהיו ברבע האחרון של המאה ה-19. בביקורו בקהילת עישי שבדרום תימן כתב: "בשנת בק"ץ [לשטרות = תרל"ט / 9-1878] היה דבר גדול בחפן ומתו הרבה, וגם כאן⁶⁷ היה הדבר"; "בשנת בר"ח [לשטרות = תרנ"ז / 7-1896] היה הרעב הגדול בארץ זו וגם מחלת האבעבועות, עד שמתו הרבה".⁶⁸

ביישוב נגד אל-בעאדין "שנת הרחמים": על מגפה בדרום תימן בשנת תרע"ח (1918), שמע המשורר טוביה סולמי באקראי, בהיותו נער, בבית הכנסת "נהר שלום" של קהילת יוצאי שרעב, בשכונת התקווה בעיר תל אביב. בתפילת השבת, הכריז רב בית הכנסת הרב טובים סעדיה שרעבי-כערור, שהקהל מוזמן ביום מסיים להשתתף באזכרה לחללי "שנת הרחמים", בערבית: "סנת אל-רחמה". טוביה לא הבין את פשר ההכרזה ובשבו הביתה שאל את אביו ר' סעדיה יצחק סולמי בעניין זה. עצבות לבשה את האב והפטיר "הייתה זו מגפה נוראה, גם אבי ואחותי ואחייני נפטרו בה תוך שבוע בחודש תמוז". לאחר שתיקה ממושכת גולל האב לפני בנו, את סיפור המגפה שגבתה קורבנות רבים מיישובי הסביבה, ואלה דבריו:

64. טובי פתר שמדובר בעיר צעדה שבצפון תימן. ראה יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תל אביב תשל"ט, עמ' 292, הערה 1. העדפתי לזהות את המקום עם היישוב סדא שבדרום תימן, באזור של הערים המצוינות.

65. על פי ירמיה ג, יד.

66. הלבנון, כ"ב בסיוון תרל"ט (13 ביוני 1879), שנה 15, גיליון 44, עמ' 350. ראה גם יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, שם, עמ' 291-292.

67. הכוונה לקהילת עישי שבה ביקר.

68. יבנאלי, מסע לתימן (לעיל הערה 17), עמ' 225.

בשנת תרע"ח (1918) באדר, התחילו אנשים לחלות ותוך ימים מעטים נפטרו לאחר חום גבוה, שיעול קשה ולחץ בראות. בתחילה התייחסו האנשים לנפטרים כרגיל ויצאו להלוויות וקיימו שבעת ימי אבל וסעודות מצווה בכל יום. אולם עד מהרה התברר להם, כי אין זה המוות הרגיל בתימן, שהיה אורח קבוע בה, אלא משהו איום, נורא ומפלצתי. רבים היו הנפטרים בתוך המשפחות והכפרים ובטרם סיימו "שבעה" על האחד נפטר השני, מכל שכבות הגילים, גברים נשים וילדים. תוך שבועות מעטים השתתקה התנועה בארץ, יישובים רבים הטילו על עצמם הסגר ומנעו אנשים להיכנס אליהם והנפגעים הראשונים היו היהודים. הירידים חדלו מלהתכנס, הרעב בא בעקבות המגפה והוסיף מתים ונפגעים, המצב החמיר ומספר המתים לא הפסיק לעלות, עד שנאלצו לקבור את המתים בקברות אחים. אבא סיפר כי לא היו תכריכים לעטוף את המתים, ולא היה מי שיתעסק בקבורתם, פרט למעטים אמיצי לב, וצדיקים אשר סיכנו עצמם כדי לקיים את מצוות הקבורה. אני זוכר כי שמעתי בילדותי כי ר' יפת נתן משולמי, דודה של אמי, שהיה נשיא קהילת נגד אל-בעאדין, חירף נפשו האכיל וסעד את החולים למרות הסכנה. לא מעט מן החולים ננטשו בבתיהם, באין מסייע, אם בשל מותם של כל בני משפחת החולה, אם מתוך העובדה שכל משפחה התעסקה עם מתיה וחוליה, ולעיתים היה זה מהפחד להדבק במחלה. עוד סיפר לי אבא כי אביו (סבא שלי) ר' יצחק סאלם סולמי, שהיה עשיר, פתח את אסמיו לנזקקים, תרם תכריכים ושילם לעבדים כושיים אשר שוטטו מוכי רעב, כדי שיקברו את המתים, יהודים וערבים. לדברי אבא, בתחילת התפרצות המגיפה, ראשי הקהל – יהודים וערבים, קראו לציבור להתכנס לתפילות בבתי העלמין, בתחינה שאללה ירחם. כאמור, המגפה פרצה לאחר חמש שנים של מלחמה עולמית נוראית (1914-1918). בעקבות המצב הקשה, יהודים וערבים האמינו כי הייתה זאת מלחמת 'גוג ומגוג' ובעקבותיה יבוא המשיח. הם תרגמו את נוראות המגפה כחלק מתהליך הגאולה, שכן על פי אמונתם קשים הם חבלי משיח וכי רבים ימותו. אולם בשל עצמת המגיפה והתמשכותה, ומתוך שמשפחות שלמות אבדו מן העולם וכפרים רבים נותרו נטושים, פשט הייאוש והאנשים איש איש לעצמו שקעו באבלם וחורבנם. אבי סיפר לי בכאב ודמעות בעיניו, על מארי שלום אברהם כערור, שהיה אב בית הדין של קהילת נגד אל בעאדין, הוא חלה ונפטר. בעוד בני ביתו מתאבלים בתוך השבעה, נפטר גם בנו – והב סאלם [=שלום], שהיה אז בחור צעיר וחברו הקרוב ביותר של אבי. המגפה הארורה לא פסחה על משפחתנו – משפחת סולמי, אביו (סבא שלי), שהיה ראש הקהילה, ר' יצחק סאלם, בתו ונכדו חלו ונספו. חג הפסח עבר עליהם בצער גדול ובאבל, חגגו רק לצאת ידי המצווה.⁶⁹

69. טוביה סולמי, "מאה שנה למגפת 'שנת הרחמים'", קול בתמר 5 (2020), עמ' 5-6.

בגלל ריבוי הנפטרים במגפה זו נאלצו לקבור חלק מהנפטרים בקברי אחים. אנשי חסד חירפו נפשם להאכיל את החולים ולקבור את הנפטרים למרות סכנת ההידבקות, ואנשים אמידים סייעו לכלכל את החולים והנצרכים. המצב הקשה הביא להשבתת המסחר והמלאכה ודבר זה גרם לקשיים כלכליים, לנטישת כפרים, לסגר בבתים ולכינוסי תפילה בבתי העלמין. המגפה נמשכה כשנה, והתחושה הייתה של גאולה קרובה. יש להעיר, שאולי עניין עזיבת התורכים את תימן לאחר מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918, וכן השמועה על כיבוש ארץ ישראל בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה וחדידוש העלייה מתימן, תרמו להרגשה של גאולה העומדת בפתח. רב בית הכנסת הרב טובים ראה חובה לעצמו להנציח את החללים של "שנת הרחמים" בגלל שהוא נפגע קשה ממגפה זו; אביו ושני אחיו נפטרו תוך ימים ספורים, והוא נשאר יתום ובודד. השם "שנת הרחמים" ניתן לשנה זו בלשון סגי נהור, או גם מהסיבה של הודאה לה' שהמגפה נפסקה.⁷⁰

3. כרוניקה חדשה בהעתקתו של רצ'א בן עמרן מהיישוב קחפה שבדרום תימן

העדות המובאת לקמן כתובה על דף, והועברה אליי בדף צילום לפני כעשרים שנה על ידי הסטודנטית אביגיל כהן, שלמדה באחד מהקורסים שהעברתי באוניברסיטת בר אילן. בתקופה זו של התפשטות מגפת הקורונה בעולם מוצא דף זה את גאולתו. הכרוניקה הועתקה על ידי ר' רצ'א בן עמרן שהיה כנראה מנכבדי היישוב קחפה שבדרום תימן. סביר להניח שמחבר הכרוניקה היה כנראה אחד מבניו של מסלם סעיד. זאת ניתן ללמוד ממה שנכתב בה: "בנו התחילה הברכה, בנג'ה יום תליתאי נאסף אחינו שעיאן' לאבי אדוני מסלם סעיד"; "על אסיפת אחינו דאודן' [=בן] כמ"ו [=כבוד מורנו ורבנו] מסלם". כנראה שבזה יובן מדוע בתחילת הכרוניקה נרשמו לידות הקשורות למסלם.⁷¹

בעדות שנכתבה מובא תיעוד מפורט של המגפות שפרצו ביישוב קחפה במשך שנתיים, בין החודשים טבת תרע"ט-כסלו תרפ"א (דצמבר 1918 – דצמבר 1920). כנראה שהיו כמה גלים של המגפה שפקדו את היישוב קחפה, כאשר הגל הראשון והאחרון היו הקשים ביותר, ובהם מובאים תיאורים מפורטים. הגל הראשון הגיע ליישוב בתאריך

70. שם, עמ' 7.

71. גם בעמוד שלאחריו הועתקו שתי לידות הקשורות למסלם. "נולד הילד הטוב, הדומה לעץ רטוב, גם יי יתן הטוב, שלמהן' מסלם, ביום ב' שעה ג' שבעה בחודש חשון, במזל הצומח עקרב, שנת תרפ"א [יום ב' חל ב' בחשון. 18 באוקטובר 1920]; גם אני נולדתי בשנת תרס"ה ליצירה, בחדש שבט [=ינואר 1905], במוצאי ש"ק [=שבת קודש] בשעה ד', הצעיר משהן' מסלם ס"ט [=סיין טין, כלומר רפשי וטיט, ביטוי של ענווה יתרה]."

ו' בטבת תרע"ט (9 בדצמבר 1918), ונמשך כחודש ועשרה ימים לתאריך י"ז בשבט תרע"ט (18 בינואר 1919). הגל האחרון היה בתאריך א' תשרי תרפ"א (13 בספטמבר 1920), ונמשך כשלושה חודשים, עד כ"ד בכסלו תרפ"א (5 בדצמבר 1920).

יש להעיר, שרוב המכריע של היישובים בתימן היו קטנים וכל יישוב כלל עשרות משפחות ולעיתים משפחות בודדות. וכך נכתב בעניין המגפה שגבתה רבים מן היישוב:

בשנת תרע"ח [1918], נולדה הבת ג'ניה בת מ"ו [=מורנו ורבנו] דאוד בחדש ניסן, וגם נולד [ד] פינחס נ' [=בן] אפרים [נ'] מסלם בשנת תרע"ט ליצירה [9-1918], וגם נולד חיים [נ'] אפרים נ' מסלם בשנת תרפ"א ליצירה [1-1920], אחר מת⁷² אביו הנזכר, השם ב"ה [=ברוך הוא] יצילם מכל צרה, ויקיים עלי ועליהם מ"ש [=מקרא שכתוב] שמעה אלהים רנתי הקשיבה תפילתי,⁷³ אכי"ר [=אמן כן יהי רצון].

בשנת התרע"ט ליצירה בר"ל לשטרות [9-1918] אירע דבר בעולם, מקצה השמים ועד קצה השמים,⁷⁴ עד אשר עלה לשמים שיאו,⁷⁵ הולך ובא עד הגיעו לעירינו זה אלקחפה ביום ב' ו' לחודש טבת,⁷⁶ נפלו כלם למשכב, אנשים ונשים גדולים עם קטנים, רבת המוהמה⁷⁷ בעיר, עד יום י"ג והוא יום ב' בשבת,⁷⁸ בנו התחילה הברכה,⁷⁸ בנג'הי יום תליתאי⁸⁰ נאסף אחינו שעיא נ' לאבי אדוני מסלם סעיד.⁸¹ ויום ד' ט"ו בו,⁸² נאספה כבוד אימא זהרה בנת אחיא, הריני כפרת משכבה⁸³ וצרורה בצרור החיים נשמתה.⁸⁴ ויעש קרחתה⁸⁵ בכרם חמדו,⁸⁶

72. נראה שצריך לכתוב מות, וכתב כך מפני הגיית תנועת "חולם" כתנועת "צירי". ראה בעניין זה שלמה מורג, העברית שנפיי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 92-93; יוסף טובי, "צירי וחולם במבטא יהודי תימן", בתוך יהודה רצהבי (עורך), בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 52-57.

73. תהלים סא, ב.

74. דברים ד, לב. כתב כך דרך גזומה.

75. על פי איוב כ, ו.

76. 9 בדצמבר 1918.

77. צריך לכתוב: המהומה. יחזקאל כב, ה.

78. 16 בדצמבר 1918.

79. כלומר הקללה. לשון סגי נהור.

80. כלומר בבוקרו של יום שלישי.

81. מכאן ניתן לשער כי החותם רק העתיק את הידיעה, והכותב הראשון הוא בנו של מסלם סעיד.

82. בטבת, 18 בדצמבר 1918.

83. ראה הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ה, בני ברק תש"ס, סימן קסב, סעיף יב, והערה לו בעמ' נח ד"ה וארוחנא.

84. על פי שמואל א כה, כט.

85. על פי סנהדרין דף קט ע"ב.

86. על פי ישעיה כז, ב: "כרם חמר". בכמה מקומות כתבו חז"ל והמפרשים "כרם חמד". ראה למשל מקראות גדולות,

עד אשר עלה מניינם לשמונה עשר, ועוד בנו סיימה הברכה, בבתי העלובה,⁸⁷ נפלה למשכב ביום שבת קודש י"א בטבת,⁸⁸ ונארך חלייה עד שבת קודש י"ו לחודש שבט,⁸⁹ והיא היתה בעוכרי.⁹⁰ ורבו עונותיו,⁹¹ תכפהו אביליו,⁹² תלי"ש [=תהילה לאל יתברך שמו]. וכשם שמברכים על הטובה, כך מברכים⁹³ וכו'.

זאת ועוד אחרת קשה הימנה, ב"א שנ"ה⁹⁴ מר"ה כלענ"ה.⁹⁵ מר"ה הי"א שנת תרפ"א ליצירה [1-1920], טעמנו בה טעם מרירות מר"ה. וחולי השביעי,⁹⁶ חל בחדש השביעי.⁹⁷ אוהב"י וריע"י, יעמד"ו מנג"ד נגע"י.⁹⁸ ז"ה יצ"א ראשונ"ה,⁹⁹ יוסף ן' דאוד תמ"ך, ביו"ט [=תהא מנוחתו כבוד,¹⁰⁰ ביום טוב] א' של ר"ה [=ראש השנה].¹⁰¹ פתשג"ן הנשתוו"ן¹⁰² להיות נאספים כמ"ו [=כבוד מורנו ורבנו] מעוצ'ה ן' כמ"ו מסלם תנצב"ה בער"ח [=תהא נפשו צרורה בצרור החיים בערב ראש חודש] מרחשון,¹⁰³ וכמ"ו אחיא ן' אחיא אלקירואני רי"ת [=רוח

הכתר, ישעיה שם, בפירושיהם של ר' יוסף כספי; אבן עזרא, הפירוש הקצר לשמות לב, יח: "קול ענות" – כמו נגינות, וכן 'כרם חמד ענו לה' (ישעיה כז, ב); מדרש תהלים (כובר) מזמור ח, א: "ישעיה חמי ליה, שנאמר 'והיה ביום ההוא כרם חמד ענו לה' (ישעיה כז, ב); שכל טוב (כובר), שמות, פרשת שמות, פרק א, סימן כא: "דהיינו כנסת ישראל, כדכתיב כרם חמד ענו לה (ישעיה כז, ב)".

87. מכאן ניתן ללמוד שבפטירת בתו נסתיים הגל הנוכחי של המגפה. ומה שנכתב בקטע הבא, זו מגפה אחרת.
88. 14 בדצמבר 1918.
89. צריך לכתוב י"ז לחודש שבט, 18 בינואר 1919.
90. על פי שופטים יא, לה.
91. = עונותיו.
92. תענית דף יג ע"א; רמב"ם, הלכות אבל ו, יג.
93. על פי משנה ברכות ט, ה: חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה.
94. מלכים ב יג, כ. במילים "בא שנה", רומז לתחילת השנה. ראה למשל תרגום יונתן לפסוק: "במיעל שתא", וכוונת הדברים בתחילת השנה, והשווה פירוש מצודות דוד לפסוק. ונראה שלזה רמז במה שכתב כמה פעמים מר"ה, כלומר ר"ה = ראש השנה.
95. משלי ה, ד.
96. אולי הוא רומז למגפות שבאו בסמיכות זמן, וזו המגפה השביעית.
97. למניין החודשים מניסן, הוא חודש תשרי.
98. על פי תהלים לח, יב.
99. בראשית לח, כח.
100. על פי ישעיה יא, י.
101. א' תשרי תרפ"א, 13 בספטמבר 1920.
102. עזרא ז, יא: פרשגן הנשתון. רבי אברהם אבן עזרא (ראב"ע) ורבי לוי בן גרשם (רלב"ג) פירשו פרשגן – פתשגן. והשווה "פתשגן הכתב" (אסתר ג, יד), במובן של העתק או נוסח. וכאן הכוונה כאילו באה איגרת משמיים שיקרה כך.
103. יום שני, כ"ט בתשרי תרפ"א, 11 באוקטובר 1920.

ה' תניחנו¹⁰⁴] עשרים במרחשוון.¹⁰⁵ מש"א בער"ב¹⁰⁶ ר"ח כסלו,¹⁰⁷ נשאנו¹⁰⁸ על אסיפת אחינו דאודן' כמ"ו מסלם תנצב"ה, שנאסף בו ביום. והי"ה כז"ה יו"ם מח"ר,¹⁰⁹ ר"ח כסלו,¹¹⁰ נאספו והב'ן' כמ"ו מסלם וחיים'ן' הארון תנצב"ה. וב' בחדש,¹¹¹ ביום שבת קדש,¹¹² עלה בכב"ש,¹¹³ כמ"ו מסלם'ן' סעיד תנצב"ה. חסן'ן' והב' וסעיד'ן' יוסף, סעו המה למנוחות,¹¹⁴ בד' בו¹¹⁵ תנצב"ה. ביו"ם טוב"ה (דהיינו יום ש"ק [=שבת קודש]) הי"ה בטו"ב (היינו י"ז¹¹⁶ לחדש)¹¹⁷ וביו"ם רע"ה רא"ה¹¹⁸ שנאסף בו רצ'א'ן' כמ"ו מסלם תנצב"ה. פת"ח בכ"ד¹¹⁹ וסיים בחבי"ת,¹²⁰ אפרים'ן' כמ"ו מסלם אשר על הבית,¹²¹ נאסף ביום כ"ד בו,¹²² וצו"ה הכה"ן ופינ"ו א"ת הבי"ת,¹²³ הצור תמים¹²⁴ וכו', תנצב"ה.

הצעיר רצ'א'ן' עמראן ס"ט [=סיין טין¹²⁵]

-
104. ישעיה סג, יד.
105. יום שני, 1 בנובמבר 1920.
106. ישעיה כא, יג. משמש להמשך הקריאה והכוונה בערב ראש חודש.
107. יום רביעי, כט מרחשוון תרפ"א, ערב ראש חודש כסלו, 10 בנובמבר 1920.
108. נראה שחסרה המילה "קינה".
109. ישעיה נו, יב.
110. יום חמישי, ל' מרחשוון תרפ"א, ראש חודש כסלו, 11 בנובמבר 1920.
111. כסלו.
112. 13 בנובמבר 1920.
113. על פי משנה זבחים ה, ג.
114. מהפיוט הפותח במילים "אנשי אמונה אבדו" הנאמר בסליחות בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה תכלאל"עץ חיים" (לעיל הערה 36), ד, דף כב ע"ב.
115. יום שני, ד' בכסלו, 15 בנובמבר 1920.
116. כלומר טוב בגימטריה י"ז.
117. שבת חלה בט"ז בכסלו תרפ"א, 27 בנובמבר 1920.
118. קהלת ז, יד: ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה.
119. רומז לתאריך כ"ד המובא בהמשך.
120. על פי בבא קמא דף כז ע"א.
121. במקרא נזכרים מספר אנשים שתוארם הוא "אשר על הבית". ראה למשל "עבדיהו אשר על הבית" (מלכים א יח, ג); "אליקים בן חלקיהו אשר על הבית" (מלכים ב יח, יח).
122. כ"ד בכסלו, יום ראשון, 5 בדצמבר 1920.
123. ויקרא יד, לו.
124. דברים לב, ד: "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא".
125. ראה לעיל הערה 71.

סיכום

במאמר הבאנו עדויות אחדות ממגפות שפקדו את תימן ושהועלה זיכרון בכתובים. מהעדויות עולה שחברי הקהילה הבינו שמדובר במגפה העוברת ממקום למקום, ונקטו אמצעי זהירות עד חלוף המגפה, כגון הישמרות ממגע עם בני אדם שלא לצורך חיוני, טיפול בזהירות בנדבקים כולל הנפטרים, תפילת יחידים בבתים, והמאורעות נצרכו בזיכרוןם. היו עוד מגפות שהובאו בספרי זיכרונות אחרים, ומיותר לציין שמגפות רבות שפקדו את תימן, לא בא כלל זכרון בכתובים, ואחת מהן התגלגלה אליי באקראי ותוכנה הובא בסוף המאמר.

גדול פוסקי יהדות תימן הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), כתב בעניין זה, שבשעה שיש מוות בעיר יש לומר תפילה זו: "רבון העולמים, באנו לחלות פניך, שתעצור המגפה מעלינו, ולא תתן המשחית לבא אל בתינו, ורחם עלינו ועל טפנו ועל עוללנו ועל כל ישראל עמך, וקבל תפלתנו"¹²⁶ וכו'.

בתקופה זו של מציאות קשה, שבה חיי השגרה של יושבי תבל השתנו לבלי הכר, בגלל מגפת הקורונה שהתפשטה בעולם: מוסדות הלימוד סגורים והלימודים נעשים בלמידה מרחוק, התפילות נערכות ביחידות, ורבים התפללו ביחידות בבתים את תפילות הימים הנוראים של שנת תשפ"א, כולל ראש השנה ויום הכיפורים, וכן ימי חג הסוכות ושמחת תורה - נישא תפילה לאל יושב בשמיים להחזרת החיים השגרתיים. ברוך מרחם על הארץ, ברוך מרחם על הבריות,¹²⁷ ישמור אותנו מכל צרה וצוקה, ומכל נגע ומחלה, ויסיר את המגפה מן העולם, וישלח רפואה שלמה לכל יושבי תבל, וישמור צאתנו ובואנו מעתה ועד עולם.

126. תכלאל "עץ חיים" (לעיל הערה 36), א, דף קסה ע"א.

127. ברכת ברוך שאמר, המהווה פתיח לפסוקי דזמרה בתפילת שחרית. תכלאל עץ חיים, שם, דף נט ע"א-ע"ב.